



Sarvinov ALIMOVA,
Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti
E-mail:alimova@mail.ru

Filologiya fanlari doktori, dotsent S.Zokirova taqrizi asosida

THE EXPRESSION OF GRAMMATICAL CATEGORY NUMBER OF NOUN

Annotation

The numerical form, which is considered an important grammatical category of a noun, is a form indicating that words are singular or plural in number, and the meaning of the singular and plural, which is in conflict with nouns, and the system of forms expressing this meaning constitute a grammatical numerical category.

Key words: category of grammatical number, singular and plural nouns, grammatical and stylistic features of plural nouns.

ВЫРАЖЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО

Аннотация

Числовая форма, которая считается важной грамматической категорией имени существительного – это форма, указывающая на то, что слова являются единственными или множественными по числу, а значение единственного и множественного числа, которое находится в конфликте у существительных, и система форм, выражающих это значение, составляют грамматическую числовую категорию.

Ключевые слова: грамматическая категория числа, единственное и множественное число, грамматические и стилистические особенности множественного числа.

OT SO'Z TURKUMIDA SON GRAMMATIK KATEGORIYASINING IFODALANISHI

Annotatsiya

Ot so'z turkumining muhim grammatik kategoriyasi hisoblanadigan son shakli – so'zlarning son jihatidan bitta yoki ko'p bo'lishini ko'rsatuvchi shakl bo'lib, otlarda ziddiyat holda bo'lgan birlik va ko'plik ma'nosi va bu ma'noni ifodalovchi shakllar sistemasi grammatik son kategoriyasini tashkil qiladi.

Kalit so'zlar: son grammatik kategoriyasi, birlik va ko'plik, ko'plikning grammatik va stilistik xususiyatlari.

Kirish. Tilshunoslikda otning grammatik kategoriyalari orasida muhimlik kasb etuvchi son paradigmasi o'ziga xos shakl va qo'llanilish doirasiga ega bo'lib, bu mavzu doimo tadqiqotlar uchun dolzarbligini yo'qotmaydi.

O'zbek tilida son kategoriyasining ikki shakli mavjud: birlik va ko'plik. Birlikdagi ot birlik va noaniq ko'plik ma'nosini bildiradi. Maxsus shakli yo'q. *Do'konga kitob keltirildi* (bitta yoki ko'p). *Menga bitta kitob bering* (birlik). Ko'plikdagi ot noaniq ko'plikni ifodalaydi, -lar shakli bilan hosil qilinadi: *Yigitlar maktubin bitqanda qondan...* (A.Orip.)

Adabiyotlar tahlili. Tanlangan mavzu o'zbek tilshunosligida kategoriya sifatida professor A.G'ulomov tomonidan o'rganilgan. Bu olimdan keyin ushbu hodisani o'rgangan Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev, I.Rasulov kabi tilshunoslar A.G'ulomovning fikrlariga tayangan holda son kategoriyasining xususiyatlarini batafsilroq yoritib berdi.

Yuqorida nomlari keltirilgan olimlar tasviriy metod asosida son kategoriyasi shakllarining nutqiy ma'nolarini ko'rib chiqqan bo'lsalar, H.Ne'matov va Sh.Shahobiddinova sistem yondashuvga asoslanib son kategoriyasi shakllarining xususiy(nutqiy) grammatik ma'nolari orasidagi munosabatni tiklash asosida umumiy(lisoniy) grammatik ma'nolarini ochib berdi.

G'.Zikrillayev matniy va uzvli tahlildan foydalanib, otning son kategoriyasi shakllariga tejamkorlik xosligini aniqladi.

A.G'ulomovning "O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi" asarida -lar shakli ifodalaydigan ma'nolar mufassal tahlil qilinadi: «Ko'plik formasiga kirgan ot (keng ma'noda) bilan ifodalanadigan ma'nolar turlichadir. Bu turlilik, asosan, ko'plikni qabul qiluvchi so'zning leksik ma'nosiga qarab bo'ladi, ba'zi o'rinlarda uni kontekstgina aniqlaydi». Muallif -

lar shakli ifodalaydigan ma'nolar quyidagi o'n uch turdan iborat deb ko'rsatadi:

- 1) predmet sonining ortiqqligi:(musofirlar,daraxtlar, yigitlar, mehmonlar)
- 2) tur ma'nosi: (suvlar, unlar, yog'lar)
- 3) to'dalarning ko'pligi (xalqlar,ellar)
- 4) hurmat(dadamlar, oyimlar, opamlar, tog'amlar)
- 5) mazax(O'zlari kelibdilar-da?)
- 6) ma'noni kuchaytirish (yuraklarim, uyqularim, tuyg'ulari, sevinchlarim),
- 7) belgi ma'nosini konkretlashtirish (Tabiat go'zalliklarini tomosha qildim. Tartibsizliklar kundan kunga ortib bormoqda.),
- 8) umumlashtirish (Tiyonshon, Kazbek, Hindiqushlar buyuk tog'dir. Botir, Aziz, Otabelkar bir bo'lib dushmanga qarshi kurashdilar.),
- 9) ish-harakatning uzoq davom etishi, yo takrori, «marta» (Qadam tashlashlar unga tanish edi. Bunday yelib-yugurishlar samarasiz ekanligini mana endi tushundi.),
- 10) «yaqinlari» ma'nosi (bu choq -lar atoqli otlarga qo'shilgan bo'ladi: Ahmadlar,Malohatxonlar, Quvalar, Samarqandlar),
- 11) taxmin (o'n-o'n ikki yoshlardagi, yettilarda),
- 12) chegaralash: non (umuman) - nonlar (qism, shundan bir necha tur),
- 13) ko'plikni ta'kidlash (ikki ko'plik): bizlar, sizlar, ular, ko'p odamlar.

Bu ma'nolar o'z ichida bir necha ko'rinishga ega. Bu ma'nolarning barchasini ham son kategoriyasi doirasiga kiritib bo'lmaydi. Jumladan, to'rtinchi, beshinchi, oltinchi, to'qqizinchi va o'n birinchi tur ma'no «ko'plik shakli»ning semantik mazmuni tarkibiga kirmaydi.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy metodlari o'rganilayotgan grammatik kategoriyaning umumiy va o'ziga xos xususiyatlarni umumlashtirish va aniqlashga imkon beradigan tavsiflovchi va qiyosiy usullardir.

Barcha ot **birlikda** qo'llanishi mumkin, biroq har qanday ot **ko'plikda** qo'llana olmaydi. Shu nuqtayi nazardan otlar faqat birlikda qo'llanadigan va birlik hamda ko'plikda qo'llanadigan otga bo'linadi:

Sanoq son bilan birika oladigan ot birlikda ham ko'plikda ham qo'llana oladi: *kitob(lar), uy(lar), og'ayni(lar) – 10 ta kitob*.

Faqat birlikda qo'llanadigan ot – ko'plik shaklini qabul qilmaydigan, sanoq son bilan birika olmaydigan ot. Atoqli ot (*Toshkent, Mohinur, Qashqadaryo, Qarshi davlat universiteti*), mavhum ot (*sevinch, hasrat, tinchlik, ko'ngil*), yakka predmetlar nomi (*ota, ona, yurak, bosh, til*), sanalmaydigan jism nomi (*tuz, qum, shakar, tuproq, suv, havo*), juft predmet nomi (*ko'z, quloq, oyoq, etik, tufli*) va boshqalar faqat birlikda qo'llanadi.

Hozirgi o'zbek tilida ko'plik quyidagi yo'llar bilan ifodalanadi:

f) morfologik usul: *kitoblar, uylar*; 2) sintaktik usul: *ancha odam, bir qancha kitob*; 3) leksik usul: *armiya, xalq, olomon, guruh, to'da, dasta*; 4) so'zni juftlash usuli: *qop-qop, dasta-dasta*; 5) leksik-morfologik usul: *ancha kitoblar*.

Ushbu ishimizda yuqorida sanab o'tilgan usullar orasidan eng keng tarqalgani, ya'ni morfologik usul yordamida ko'plikni ifodalash borasida fikr yuritiladi. O'zbek tilida ko'plikning morfologik usulda ifodalanishida, asosan, -lar affiksi qo'llanadi. Bu affiks bugungi kunda ko'plikni ko'rsatuvchi asosiy grammatik belgi hisoblanadi. U otlarga qo'shilib, ko'plikni bildiradi, boshqa so'zlarga qo'shilganda (masalan, dadam keldilar kabi fe'llarga qo'shilganda) miqdoriy ko'plikdan ko'ra ko'proq boshqa ma'nolarni anglatish uchun xizmat qiladi.

O'zbek tilida otlar ko'plik affiksi -larni qabul qila olish yoki qabul qila olmasligiga qarab ikki katta guruhga bo'linadi:

f) ham birlikda ham ko'plikda qo'llana oladigan otlar va 2) faqat birlikda qo'llanadigan otlar.

Birlik va ko'plik sonda sanash mumkin bo'lgan konkret predmetlarni ko'rsatuvchi turdosh otlar ishlatiladi. Bunday otlarning birligi bir xil jinsdagi predmetlardan bittasini ko'rsatsa, ko'pligi qismlarga bo'linadigan birdan ortiq predmetlar yig'indisini bildiradi: *kitob — kitoblar, daftar — daftarlar, daraxt — daraxtlar; ikki kitob, o'n daftar, beshta daraxt, ko'p kitob, ko'p odam* kabi.

-lar affiksi o'zakka yasovchi affikslardan so'ng qo'shiladi, kelishik va egalik qo'shimchalardan esa oldingi o'rinda turadi: *ishchilar, shifokorlar, bolalarning kitoblari*. Misollarda -lar, -chi, va -kor yasovchi affikslaridan so'ng, -ning va -I kabi turlovchi affikslardan avval kelmoqda. Bularning o'rmini almashtirish to'liq ravishda ma'nisizlikni keltirib chiqaradi. Chog'ishtiring: *ishchilar/ishlarchi, kitoblari// kitobilar* va hokazo.

Tahlil va natijalar. Takroriy va juft so'zlarda ko'plikni ko'rsatish uchun -lar morfemasi ikkinchi komponentga qo'shiladi va ular uchun umumiy hisoblanadi: qozon-tovoqlari, ota-onalari, bola-chaqalari, taq-taqlari, gurs-gurslari, katta-kattalari kabi. Qosh-ko'zlari xuddi sizning o'zingiz (Shuhrat, «Jon qizlar»). Do'st-yorlar yig'ilishib, chog'ir ichib, musiqa va raqslar bilan tong ottiradilar (Oybek. «Navoiy», 10-bet).

Ba'zi tillarda sanalishi mumkin bo'lgan predmetlar oldidan miqdor bildiruvchi so'zlar, sonlar keltirilganda bu predmet nomini ko'rsatuvchi so'z odatda, ko'plikda kelishi kerak. Masalan, rus tilida *книга — десять книг, карандаш — пять карандашей* kabi. O'zbek tilida esa aksincha bunday

holatda predmet nomini bildiruvchi so'zning birlik formada kelishi normal holat hisoblanadi. Misollar:

Ikki ko'z, til, quloq omon chog'ida
Ko'z, til va quloqsiz bo'lmoqlik darkor
(U. Xayyom «Ruboiylar», 180-bet);

Bu normal holatning ayrim vaqtlarda buzilishi ham mavjud. Quyidagi misollarda otlar ko'plik formasida noto'g'ri qo'llangan: *Beshta o'g'il-qizlarim bor. Sen oltinchisi bo'lasan* (P. Tursun. «O'qituvchi», 44-bet).

O'zbek tilida, boshqa tillardagi kabi, shunday otlar ham borki, ular na ko'plik affiksini qabul qiladi va na sintaktik yo'l bilan ularning ko'pligini ko'rsatish mumkin bo'ladi. Chunki bunday otlarni donalab sanash mumkin emas. Ularning bir qismini litrlab yoki kilogrammlab o'lchash mumkin. Hozirgi o'zbek tilida quyidagi otlar faqat birlik formasida qo'llanadi:

f) Mavhum otlar (masalan, yoshlik, muhabbat, orzu, do'stlik, uyqu, tushuncha) odatda birlikda qo'llanadi. Ammo stilistik maqsadda, ya'ni kuchaytirish, mubolag'a qilish maqsadida ularga ayrim vaqtda ko'plik affiksi qo'shilishi mumkin:

Bag'ringga tort, quchoqla bahor! Jozibalar barchasi sening

(H. Olimjon, «Bahor»),

2) Sanash mumkin bo'lmasdan, balki o'lchanadigan predmetlarni ko'rsatuvchi otlar (un, guruch, suv, yer qum, yog', benzin, kerosin kabi), odatda, birlikda qo'llanadi. Ular ko'plik formasida kelganda predmetlarni tur jihatidan farqlash. (Masalan, yog'lar deganda sariq yog', dumba yog'I, paxta yog'I, kungaboqar yog'I, makkajo'xori yog'i kabi turlar tushunilishi mumkin), kuchaytirish ma'nolarini anglatadi. Misollar:

Yolg'iz Zaynab yuragi o'tda Bir guvohi suvlar shildirar,

Bir guvohi yulduzlar qator. Turar qizning diydoriga zor

(H. Olimjon. «Zaynab va Omon»)

3) Atoqli otlar odatda birlikda qo'llanadi. Ular ko'plik affiksini olganda ma'lum affiks qabul qilgan so'z orqali ifodalangan joy yoki kishining birdan ortiqdigi emas, balki boshqa ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Atoqli otlarga qo'shilgan ko'plik formalari doimo o'ziga xos ma'no kasb etadi. Masalan: Salimalar keldi — Salima o'z bola-chaqalari bilan keldi yoki Salima uy ichi bilan keldi va hokazo.

Shirinlar qo'lidan sharob ichamiz, Intizor otalar bo'ladi soqiy.
(G'. G'ulom. «Suv va nur»)

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'noni ifodalaydi:

1. Hurmat — bunday paytda doimo egalik shakli ishtioq etadi va ko'plikdan oldin qo'shiladi: *ayamlar, dadamlar, tog'amlar*.

2. Taxmin, davomiylik: *kechalari, tunlari, yozlari*.

3. Piching, kinoya: **Tog'alari rais ekanmi? O'zlari ham qadam ranjida qilibdilar-da?!**

Arabcha ko'plikni bildiruvchi -ot/-at qo'shimchasini olgan so'z ham birlik shaklida deyiladi: *nabotot, muzofot, mukofot*.

Ko'plik -lar shaklisiz ham ifodalanadi:

a) son bilan: *Darsda 15 ta o'quvchi qatnashdi. To'rt tup olma ko'chati o'tqazdik*.

b) ravish bilan: *Maydonda ko'p odam yig'ilgan edi. Ta'tilda ancha badiiy asar o'qidim*;

d) olmosh bilan: *Shuncha qalamni nima qilasis?*

e) takroriy so'z bilan: *dasta-dasta gul, to'da-to'da odam, savat-savat non, qop-qop bug'doy*;

f) matn orqali: *Bog'bonlar bog'iga ko'chat o'tqazishyapti. Zayniddin – davra ko'rgan odam.*

Grammatik son kategoriyasi otdan boshqa so'z turkumlarga ham xos bo'lib, ular ham birlik va ko'plikda ishlatilishiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Ayni paytda son kategoriyasi bilan qo'llanadigan so'zlar ot o'mida ishlatilishi va otlashishi jihatidan ikki guruhni tashkil qiladi.

1. Bevosita ot o'mida qo'llaniladigan ot tipli (bunday so'zlar ism guruhi deb nomlanib, ularga mustaqil so'zlardan ot, sifat, son, olmosh kabilar va fe'lining harakat noni shakli kiritiladi) so'zlarning birlik va ko'plikda ishlatilishi quyidagicha o'ziga xos belgilarga ega. Xususan, ism guruhiga mansub *Men, hech kim, hech nima* va o'z olmoshlari har doim birlikda ishlatiladi. Fe'ning harakat nomi shakllari ham, asosan, birlikda ishlatiladigan so'zlardandir. Olmoshning boshqa turlari birlik va ko'plikda ishlatilishi mumkin: *Sen-senlar, u-ular, biz-bizlar, siz-sizlar, kim-kimlar har nima-har nimalar kabi*. Bu olmoshlardan ba'zilariga –lar affiksi qo'shilganda ular turli ma'no nozikliklarga ega bo'ladi: *Sen* olmoshiga –lar qo'shilganda tinglovchi va boshqalarga murojaat yoki tinglovchini kamsitish, mensimaslik ma'nosi yuzaga keladi: *Senlarga gapirayapman! O'zlik olmoshiga –lar* qo'shilganda esa piching, kesatiq ma'nosi anglashiladi: *O'zlari* qadam ranjida qilibdilar-da.

2. Ism guruhiga mansub sifat, sifat o'mida ishlatiladigan olmoshlar, ba'zi ravishlar va fe'ning sifatdosh shakli kabi so'zlarga –lar affiksi qo'shilganda otlashish asosida grammatik son tushunchasi yuzaga keladi: yaxshilar, kattalar, kichiklar, o'shalar, shular, avvallari, ilgirilari, ko'plar, o'qiganlar, boradiganlar kabi. Miqdor sonlarga –lar qo'shilgan-da taxmin-chama ma'nosi hosil bo'ladi: Soat ikkilarda uchrashamiz.

Ko'plik affiksi fe'llarga qo'shilganda birgalik nisbati hosil qiluvchi –sh\ish affiksi bilan **sinonim bo'ladi**: *bordilar-borishdi, o'qidilar-o'qishdi*.

Xulosa. Mustaqil so'z turkumlaridan biri bo'lgan ot so'z turkumining boshqa so'z turkumlaridan ajratib turadigan belgilaridan biri bu kelishik, egalik va son kategoriyalarga ega ekanligidir. Otlarda ziddiyat holida bo'lgan birlik va ko'plik ma'nosi va bu ma'noni ifodalovchi shakllar sistemasi grammatik son kategoriyasini tashkil etadi. Mantiqiy va grammatik son ikki xil narsa. Masalan, jamlovchi ot (xalq, qo'shin, poda, suruv) mantiqan predmet jamini bildiradi, lekin grammatik jihatdan birlikda deb qaraladi.

O'zbek tilida otlardagi ko'plik ma'nosining yagona belgisi –lar dir. U ko'plik ma'nosini emas, balki bu doiraga kirmaydigan tasavvurlarni reallashtirganda ham shu nom bilan yuraveradi. Demak, –lar ko'plikning grammatik belgisidir.

ADABIYOTLAR

1. Фуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. -Тошкент: Ўздавнашр, 1944. –Б. 25.
2. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2010.
3. Азизов А. Число имен существительных в русском и узбекском языках, «Русский язык в узбекской школе», №.3, Ташкент, 1959 год.
4. Қўнғуров Р. Ўзбек тили стилистикасидан очерклар. 1-қисм. – Самарқанд: СамДУ нашри, 1975. –240 б.
5. Қўнғуров Р. Грамматик стилистика // Ўзбек филологияси. СамДУ асарлари. Янги серия, № 315. – Самарқанд, 1976. 118-126 б.
6. Ўзбек тили грамматикаси, I том. Морфология. –Тошкент: Фан, 1975, 576-577;
7. Умуркулов Б.У. Ҳозирги ўзбек тили. Олий ўқув юртларига қирувчилар учун. -Термиз, 2009, 95-96 б.